

УДК 348.048.2

Валентина Каліш,

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови,
літератури та методики навчання*

*Глухівського національного педагогічного
університету імені Олександра Довженка;*

Валентина Собко,

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії
і методики початкової освіти*

*Глухівського національного педагогічного
університету імені Олександра Довженка*

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ВЧИТЕЛЯ-СЛОВЕСНИКА

Стаття присвячена проблемі підготовки вчителя-словесника до реалізації пріоритетних напрямів сучасної мовної освіти. Йдеться про готовність майбутнього вчителя забезпечувати формування мовної особистості школяра, починаючи з початкової ланки, що значною мірою залежить від рівня професійно-педагогічної компетентності майбутнього фахівця. Одним із аспектів вирішення означеної проблеми є використання у процесі формування особистості сучасного вчителя-словесника спадщини відомого педагога В. О. Сухомлинського – видатної української мовної особистості

Ключові слова: *мовна особистість, професійно-педагогічна компетентність, мовна компетенція, мовленнєва компетенція, комунікативна компетентність, професійні якості, мовленнєвий розвиток.*

Стаття посвячена проблеме подготовки учителя-словесника к реализации приоритетных направлений современного языкового образования. Речь идет о готовности будущего учителя обеспечивать формирование языковой личности школьника, начиная с начального звена, что в значительной мере зависит от уровня профессионально-педагогической компетентности будущего специалиста. Одним из аспектов решения этой проблемы является использование в процессе формирования личности современного учителя-словесника наследия известного педагога В. А. Сухомлинского – выдающейся украинской языковой личности.

Ключевые слова: *языковая личность, профессионально-педагогическая компетентность, языковая компетенция, речевая компетенция, коммуникативная компетентность, профессиональные черты, речевое развитие.*

The article is devoted to the issue of training a linguist teacher to the implementation of the priority directions of modern language education. The paper deals with an intending teacher's readiness to provide forming a pupil's language personality, beginning from primary school that mostly depends on the level of professional and pedagogical competence of an intending specialist. One of the aspects of solving the mentioned problem is the using famous educator V. O. Sukhomlynsky's heritage – prominent Ukrainian language and literature personality – in the process of forming a personality of a modern linguist teacher. The recommendations for using V. Sukhomlynsky's works, as didactic material for mastering linguistic knowledge and skills by intending specialists, forming a pedagogue specialist, a practicing teacher that can project cultural and educational environment and successfully implement their knowledge, creativity, professional skills it in, are given in the article.

Key words: *a linguistic personality, professional and pedagogical competence, language competence, speech competence, communicative competence, professional skills, speech development.*

Реалізація концептуальних засад формування мовної особистості значною мірою залежить від учителя-словесника (учителя початкових класів та учителя-філолога), від рівня його фахових компетенцій, комунікативної компетентності, від професійно-особистісних якостей. Отже, проблема підготовки і становлення сучасного фахівця освітнього процесу безпосередньо сфокусована на вирішенні завдань формування мовної особистості.

Протягом останніх десятиліть до проблеми формування мовної особистості зверталися мовознавці, дидакти та лінгводидакти, зокрема Ф. Бацевич, О. Біляєв, Є. Голобородько, Б. Головін, О. Горошкіна, С. Єрмоленко, С. Караман, В. Карасик, Ю. Караулов, В. Кононенко, Л. Мацько, В. Мельничайко, С. Омельчук, Г. Онкович, Л. Паламар, М. Пентиліук, О. Семенов, М. Стельмахович, Л. Струганець, В. Сухомлинський, Г. Шелехова та ін.

Психологічні та психолінгвістичні засади проблеми окреслено в працях Б. Ананьєва, М. Бахтіна, Л. Виготського, П. Гальперіна, М. Жинкіна, І. Зимньої, О. Леонтєва, С. Рубінштейна та ін.

Як пріоритетний складник процес формування мовної особистості домінує у концепціях мовної освіти (Н. Бондаренко, О. Горошкіна, І. Гудзик, С. Єрмоленко, Л. Мацько, М. Пентиліук та ін.).

У працях таких науковців, як Г. Богін, Ю. Караулов, В. Красних, О. Леонтєв, В. Маслова, Л. Мацько, О. Селіванова, С. Сухих, В. Тарасун, зроблено спробу з'ясувати сутність поняття «мовна особистість». Зокрема, на думку Ф. Бацевича, мовна особистість – це «індивід, який володіє сукупністю здібностей і характеристик, які зумовлюють створення і сприйняття ним текстів, що вирізняються рівнем структурно-мовної

складності та глибиною й точністю відображення дійсності» [1, с. 87]. Дослідники розглядають мовну особистість і як поєднання в особі мовця його мовної компетенції, прагнення до творчого самовираження, вільного, автоматичного здійснення різнобічної мовної діяльності [7, с. 93], як іманентну ознаку носія мови й комуніканта, що характеризує мовну й комунікативну компетенцію та реалізацію їх у породженні, сприйнятті, розумінні й інтерпретації вербальних повідомлень, текстів, а також в інтерактивній взаємодії дискурсу [5, с. 370]. За твердженням Л. Мацько, «мовна особистість – це узагальнений образ носія мовної свідомості, національної мовної картини світу, мовних знань, умінь і навичок, мовних здатностей і здібностей, мовної культури і смаку, мовних традицій і мовної моди» [4, с. 27].

Особливості мовної особистості визначає В. Карасик, до яких відносить мовну здібність, комунікативну потребу, комунікативну компетентність, мовну свідомість, мовленнєву поведінку [2].

У наукових дослідженнях зроблено також спробу моделювати мовну особистість, визначити її структуру, основні її складники (національно-мовна свідомість, мовні здібності, мовне чуття, мовний смак, мовно-ціннісні орієнтації тощо) та рівні. Так, російський дослідник Ю. Караулов виокремлює три рівні формування мовної особистості – вербально-семантичний, лінгво-когнітивний, мотиваційно-прагматичний [3].

У лінгвометодиці останнім часом з'явилася низка публікацій, автори яких окреслюють реальні шляхи формування мовної особистості, пропонують систему роботи, спрямованої на вироблення всіх її складників, досягнення відповідних рівнів.

Невирішені аспекти загальної проблеми. Однак актуальною, на нашу думку, залишається проблема готовності майбутніх учителів-словесників до успішної реалізації своїх професійних функцій відповідно до сучасних освітніх викликів. Одним із аспектів вирішення означеної проблеми вважаємо використання у процесі формування особистості сучасного вчителя-словесника спадщини відомого педагога В. О. Сухомлинського – видатної української мовної особистості. Відтак мета нашої публікації – розкрити дидактичні пріоритети педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського для формування професійно-педагогічної компетентності вчителя-словесника.

Як зауважує Л. І. Мацько, час зобов'язує вчителя стати яскравою особистістю, інтелектуальною й інтелігентною, високоосвіченою і шляхетно вихованою, чутливою до учнів, відкритою до нових знань і вмінь [4, с. 69]. Важливими чинниками професійної діяльності вчителя, передусім вчителя початкових класів і вчителя-філолога, є його особистісні якості, не лише вроджені, а й сформовані у процесі навчання у вищому педагогічному закладі, самоосвіти і самовиховання студентів. До таких якостей передусім відносять прагнення оволодіти предметними

компетенціями, інтерес до майбутньої професії, педагогічне покликання, педагогічні нахили, відповідальне ставлення до обраної діяльності, любов і повага до учнів як суб'єктів професійного впливу, особисті моральні і духовні риси. Значущою у зазначеному переліку є комунікативна компетентність майбутнього вчителя як інтегративна якість особистості, що дає можливість активно й доцільно користуватися вербальними й невербальними засобами спілкування у різних ситуаціях професійної діяльності.

Методологічно-практичним підґрунтям для викладача вищої педагогічної школи у реалізації важливої компоненти професійної підготовки майбутніх фахівців слугує педагогічна спадщина Василя Сухомлинського, який наголошував на тих рисах особистості вчителя, без яких неможлива його діяльність. До них учений-педагог відносив глибоку віру в можливість успішного виховання дітей, гармонію серця і розуму, чуйність, толерантність, сердечну турботу про людину, розуміння світу дитинства, вміння «пізнавати серцем», «проникати в душу дитини», «створювати життєрадісні мелодії в музиці дитинства», утверджувати «дух поваги до людської гідності, дух взаємного довір'я вихователів і виховуваних, дух віри в людину», «відкривати в людині нове, дивуватися новому, бачити людину в процесі становлення».

У процесі формування професійної готовності майбутнього вчителя до навчання рідної мови в загальноосвітній школі важливе місце займають лінгвістичні та лінгвометодичні курси, у системі засвоєння яких використання спадщини відомого педагога цілком вмотивоване.

Зокрема, у курсі сучасної української мови педагогічна спадщина В. Сухомлинського може слугувати як дидактичний матеріал для опанування лінгвістичними знаннями, вміннями і навичками, формування комунікативно-дискурсивних компетенцій майбутніх учителів початкових класів чи української мови і літератури. Філософсько-методологічні, прагматично ціннісні за змістом і високохудожні, емоційно-естетичні за мовною формою твори В. Сухомлинського цілком відповідають дидактично-виховним цілям вивчення лінгвістичних курсів у вищій школі.

Обрані для організації діяльності студентів на заняттях із сучасної української мови під час вивчення різних тем і розділів тексти доцільно підпорядкувати таким соціокультурним темам за афористичними висловлюваннями педагога: «Учитель творить Людину», «Учительська професія – це людинознавство, постійне проникнення в складний духовний світ людини, яке ніколи не припиняється», «Педагог без любові до дитини – це все одно, що співець без голосу, музикант без слуху, живописець без відчуття кольору», «Мудрість влади педагога – це передусім його здатність все розуміти», «Найвірніший шлях до байдужого розуму – думка», «У людському світі безліч доблестей, але одна доблесть є вершиною людяності, – це почуття власної гідності», «У слові

акумулюються відносини між людьми, слово виявляє ідею, а ідея – стовповий корінь виховання» тощо.

Означені теми розкривають суспільне призначення вчителя, пріоритети учительської професії, чинники покликання до педагогічної роботи, принципи педагогічного процесу, важливість саморозвитку вчителя, постійне шліфування педагогічної майстерності, виховні функції педагога, роль мови у формуванні духовно багаті особистості, важливість для вчителя досконало володіти мовою і доцільно використовувати її багатства у навчанні та вихованні школярів, необхідність естетичного сприйняття довкілля тощо.

Окрім завдань мовознавчого спрямування, за текстами й окремими висловлюваннями В. Сухомлинського доцільні завдання такого типу:

1) Прочитати текст із творів В. Сухомлинського, виписати висловлювання, яке розкриває його основну думку: Коли одна людина безмежно довіряє іншій, вона якоюсь мірою стає беззахисною. Досвідчений педагог ніколи не забуває про цю істину. Переступивши поріг школи, ставши вашим вихованцем, вона безмежно вірить вам, кожне ваше слово для неї – свята істина; ваша поведінка для неї – жива мудрість і зразок моральності. Дитяче довір'я до вчителя – це крапля чистої води на квітці троянди: треба так зрізати квітку, щоб не струсити краплю.

2) Записати висловлювання В. Сухомлинського, розкрити його смисл. Обґрунтувати необхідність для вчителя досконало володіти всіма засобами комунікації в педагогічному дискурсі: Неправильним є твердження, яке ще, на жаль, інколи можна почути і від науковців, і від окремих учителів: слабкість виховання в багатьох школах пояснюється, мовляв, тим, що воно – «словесне виховання». Насправді виховання стає немичним, безсилим саме тоді, коли забувають, що в нашому розпорядженні є по суті єдиний тонкий і надійний, всесильний і гострий інструмент виховання – слово. Дивним звучить навіть цей термін, у який дехто вкладає безліч гріхів, – словесне виховання. Справжній вихователь саме і повинен досконало володіти вихованням засобами мудрого слова. У слові акумулюються відносини між людьми, слово виявляє ідею, а ідея – стовповий корінь виховання. Серце дитини повинне бути відкритим перед словом, думкою, переконанням, повчанням вихователя.

3) Написати твір-міркування про відповідальність учителя перед суспільством, продовжуючи думку В. Сухомлинського: «У наших руках – найбільша з цінностей світу – Людина. Ми творимо Людину, як скульптор творить свою статую з безформного шматка мармуру: десь в глибині цієї мертвої брили лежать прекрасні риси, які належить добути, очистити від усього зайвого».

4) Ознайомитися з працею В. Сухомлинського «Сто порад учителям», виписати уривки про покликання до педагогічної діяльності.

5) Довести правильність твердження: «То не мудрість і не

майстерність, якщо вихователеві доводиться тричі повторювати свої слова, щоразу підвищуючи голос, і, закінчивши на високій ноті, стукнути по столу. Це не влада, а безсилля, яким нерідко прикривається свавілля».

6) Прочитати подані тексти, назвати риси, без яких, на думку В. Сухомлинського, неможливо стати справжнім педагогом: 1. У справжнього вчителя – найважче і найрадісніше життя, трепетно хвилююча і болісно складна творчість, незбагненно тонкі і вічно вдосконалювані інструменти, якими він діє на людську душу. 2. Настрій діє блискавично, думка ж десь плентає ззаду... – ось що часто вибиває у нас з рук тонкий інструмент влади. Ми зможемо користуватися цим інструментом мудро й обачно тоді, коли блискавично діятиме наша думка і настрій наш гармонійно звучатиме в злагодженому оркестрі з нею. У величезній мірі педагогічна мудрість залежить від того, наскільки уміло ми володіємо своїми почуттями. 3. Що найголовніше було в моєму житті? Без роздумів відповідаю: любов до дітей.

7) Обґрунтувати актуальність наведеної тези зі статті В. Сухомлинського «Слово про слово» з огляду на сучасні пріоритети мовної освіти: «Знаходьте найтонші відтінки на багатобарвній палітрі народної мудрості, говоріть дітям красиво про красу навколишнього світу. Слово – це найтонший різець, здатний доторкнутися до найніжнішої рисочки людського характеру. Вміти користуватися ним – велике мистецтво. Словом можна створити красу душі, а можна й спотворити її».

8) Підготуйте питання для інтерв'ю із відомим учителем вашого населеного пункту, використавши як заголовок і основну мету слова В. Сухомлинського «Учителя не випадково називають високим іменем народний».

Наведені і подібні завдання, організовані на високохудожніх текстах педагога, великого знавця і поціновувача української мови, водночас надають можливість вирішувати і проблему формування мовної особистості вчителя. Майбутні спеціалісти вчаться переконливо висловлювати свої думки, доводити (чи спростовувати) чужі твердження, робити висновки, аналізувати тексти, продукувати власні висловлювання тощо.

У теоретичній, літературно-педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського знаходимо його думки про мову як духовне багатство народу, як засіб впливу на дітей, як засіб виховання [6]. Учений наголошує, що найважливішим засобом впливу на дитину, облагороджування її почуттів, душі, думок, переживань є краса і велич, сила і виразність рідного слова. Роль цього засобу в школі, особливо початковій, де кожна зустріч з новим явищем навколишнього світу пробуджує в серцях дітей почуття захоплення, неможливо переоцінити.

Українську мову видатний педагог розглядав як провідний предмет у системі всіх навчальних дисциплін, указуючи на необхідність

дотримуватися чіткої наступності і перспективності у її вивченні. Значну увагу він приділяв розвитку мовлення молодших школярів, міцному засвоєнню ними мови, знаючи, що це буде основою для вивчення її в наступних класах.

Рекомендації видатного педагога щодо навчання, виховання та розвитку молодших школярів актуальні на сучасному етапі розвитку початкової освіти, тому в процесі мовно-методичної підготовки майбутнього учителя доцільно орієнтувати студентів на впровадження його ідей у навчання учнів 1–4 класів рідної мови.

Ознайомлення майбутніх фахівців з педагогічною спадщиною В. О. Сухомлинського здійснюється на лекційних, практичних заняттях з методики викладання української мови під час розгляду питань, передбачених програмою курсу: основні теоретичні положення методики навчання української мови як педагогічної науки; основні концептуальні засади мовної освіти в Україні; з історії методики мови як науки; короткий історико-критичний огляд методичних праць українських діячів науки і культури XIX–XX століть; теоретичні і методологічні засади методики навчання грамоти, процесу розвитку мовлення; принципи, методи і прийоми навчання в початковій школі; актуальні проблеми методики навчання української мови; сучасні вимоги до уроку мови; завдання і принципи позакласної навчально-пізнавальної діяльності з української мови тощо.

Вивчення педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського як першоджерела формування дитячої мовленнєвої особистості є важливим складником самостійного опрацювання студентами окремих тем курсу, позанавчальної та науково-дослідної роботи. Одержані знання, вироблені уміння й навички, результати досліджень студенти використовують у процесі педагогічної практики.

Наші спостереження свідчать, що уже на початковому етапі засвоєння методики української мови варто запропонувати майбутнім спеціалістам на основі аналізу рекомендованої літератури зробити висновок, яке ж місце відводиться рідному слову в початковій школі у педагогічній системі В. О. Сухомлинського. Це допоможе їм розкрити специфіку шкільного предмета «Українська мова» у початкових класах на сучасному етапі, визначити мету навчання рідної мови та умови успішного навчання молодших школярів.

У фаховій підготовці учителів значну увагу приділяємо ознайомленню студентів із рекомендаціями В. О. Сухомлинського щодо формування у школярів комплексу основних умінь: спостерігати, думати, висловлювати думки, читати, писати. Освітню діяльність з учнями початкових класів, на думку вченого, треба організовувати таким чином, щоб перед дітьми відкривався чудовий світ у живих фарбах, у казці та грі, в особистій творчості [6].

Піднесенню рівня знань майбутніх класоводів з методики розвитку мовлення, удосконаленню практично-методичних умінь, необхідних спеціалістові для навчання дітей сприймати, відтворювати і створювати усні й писемні монологічні та діалогічні висловлювання різних видів, сприяє ознайомлення студентів з теоретичними основами формування мовної особистості молодшого школяра.

Готуючись до практичних занять, студенти добирають різноманітні прийоми роботи з розвитку мовлення дітей, активізації їхньої розумової діяльності, розробляють фрагменти уроків для обґрунтування методики навчання молодших школярів читати, писати, працювати з текстом тощо. Ефективними у підготовці майбутнього вчителя до формування мовної особистості школяра є різні форми організації освітньої діяльності, пов'язані з вивченням спадщини відомого педагога (педагогічні читання, дискусії, круглі столи, конференції, засідання методичних об'єднань, підготовка проєктів, виставки творчого доробку тощо), апробовані нами у процесі лінгводидактичної підготовки вчителя-словесника:

- «Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського – першоджерело формування мовної особистості школяра» (методичний семінар);
- «Серце віддаю дітям» (педагогічні читання);
- «Роль учителя у становленні особистості школяра» (дискусія на основі твору «Сто порад учителеві»);
- «Початковий мовний курс – перший етап формування комунікативної компетентності молодшого школяра» (круглий стіл);
- «Формування мовної особистості у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського» (засідання методичного об'єднання);
- «Перетворення наукових істин у живий досвід творчої праці» (творчий проєкт) та інші.

Ефективною формою роботи у нашій практиці є проведення ділових ігор на основі вивчення творчої спадщини В. О. Сухомлинського (наприклад: «Відкритий урок», «Школа творчості», «Секрети успіху»), у ході яких обговорюються фрагменти чи конспекти розроблених студентами уроків з розвитку мовлення. Використані при цьому різні прийоми взаємодії допомагають майбутнім фахівцям набути впевненості у власних силах, вчать визначати сильні сторони інших, сприяють розвиткові умінь вислуховувати співбесідника, обговорювати, ставити запитання і відповідати на них.

Залучення майбутніх учителів до такої роботи навчає їх обмінюватися зібраною інформацією, обґрунтовувати сказане, вести діалог, переконує у необхідності теоретичного осмислення психолого-педагогічних, лінгвістичних і методичних передумов організації мовленнєвої діяльності учнів початкових класів. Результати досліджень студенти використовують під час добору та розробки завдань і вправ з метою організації мовленнєвої діяльності учнів початкової школи у

процесі навчання рідної мови.

Робота з ціннісними за змістом і високохудожніми, емоційно-естетичними за мовною формою творами В. Сухомлинського у процесі вивчення майбутніми вчителями-словесниками лінгвістичних і методичних курсів дає можливість засвоювати основи професійно-педагогічної компетентності, сприяє формуванню професійної культури, уміння поєднувати теоретичну підготовку з практичною діяльністю, здатності до аналізу і синтезу інформації, отриманої з науково-методичних джерел, до самонавчання, проектування культурно-освітнього середовища, реалізації в ньому своїх знань, творчих здібностей, професійних умінь.

Перспективи подальших розвідок убачаємо в дослідженні проблеми використання спадщини В. О. Сухомлинського у процесі формування комунікативної компетентності сучасного вчителя-словесника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: [підручник] / Бацевич Ф. С. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
2. Карасик В. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. Карасик. – М., 2004. – 477 с.
3. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – изд. 2-е, стереотип / Ю. Караулов – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 264 с.
4. Мацько Л. Українська мова в освітньому просторі / Любов Мацько – К., 2009. – 606 с.
5. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К, 2006. – 716 с.
6. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. – К. : Рад. шк., 1977. – Т. 3. – С. 7–279.
7. Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / [уклад. С. Єрмоленко та ін.]. – К. : Либідь, 2001. – 222 с.